IQRO JURNALI , IQRO JOURNAL, ИКРО ЖУРНАЛИ
ISSN:2181-4341| wordlyknowledge.uz/index.php/iqro
Volume 22 Issue 01 IYUN 2026

“TARIXI JAHONNAMOYI” ASARIDA VATANPARVARLIK G’OYASI VA TURKISTON XALQINING MARDONAVOR QARSHILIK HARAKATI TALQINI

Saidjonov Shohrux Otabek oʻg’li
Oʻzbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi
Tarix yoʻnalishi talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada XIX asr Qo’qon tarixshunoslik maktabining yirik vakili Avaz Muhammad Attor Xo’qandiy ibn Mulla Ro’zi Muhammad So’fi Attorning ikki jilddan iborat “Tarixi jahonnamoyi” asarida vatanparvarlik g’oyasining ifodalanishi hamda chor Rossiyasi istilosiga qarshi Turkiston xalqining mardonavor qarshilik ko’rsatish jarayonlari manbashunoslik nuqtayi nazaridan tahlil qilinadi. Muallifning milliy ozodlik harakatlariga va xalq qo’zg’o’lonlariga bergan xolis bahosi, asarni yaratishda 40 dan ortiq manbalardan foydalangani hamda ushbu solnomaning xalqchil ruhdagi fundamental manba sifatidagi ahamiyati yoritiladi.

Kalit so’zlar: Avaz Muhammad Attor Xo’qandiy, “Tarixi jahonnamoyi”, Qo’qon xonligi, Xudoyorxon, vatanparvarlik, mustamlaka, milliy ozodlik harakati, solnomachi, tarixiy xolislik.

XIX asrning ikkinchi yarmi Turkiston o’lkasi va xususan, Qo’qon xonligi uchun geosiyosiy fojialar, ichki nizolar va shiddatli o’zgarishlar davri bo’ldi. Chor Rossiyasi qo’shinlarining mintaqaga bostirib kirishi o’lka xalqlarining milliy mustaqilligi va hududiy yaxlitligiga ulkan tahdid soldi. Bunday murakkab tarixiy sharoitda o’z davrining yirik ziyolilaridan biri, taniqli solnomachi, tarixnavis va adib Avaz Muhammad Attor Xo’qandiy (ibn Mulla Ro’zi Muhammad So’fi Attor) o’zining ilmiy missiyasini mardonavor bajardi. Hayoti davomida attorlik, tabiblik va kotiblik bilan shug’ullangan adib saroy doirasidan uzoqda — bevosita xalq ichida faoliyat yuritdi. Uning bizgacha yetib kelgan eng qimmatli asari ikki jilddan iborat “Tarixi jahonnamoyi” (“Dunyoni namoyon etuvchi tarix”) solnomasi bo’lib, u mustamlakachilik asoratiga va ichki zulmga qarshi bosh ko’targan Turkiston xalqining ruhiyati hamda mardonavor qarshiligini yorituvchi eng nodir manbalardan biri hisoblanadi.

Avaz Muhammad Attor Xo’qandiy (XVIII asr oxiri — 1872) Qo’qon tarixnavislik maktabining saroy doirasidan tashqarida faoliyat ko’rsatgan, ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan mustaqil vakillaridan biridir. Muallif o’zini hukmdorlar e’tiboridan chetda, attorlik rastasida dori-darmon sotish bilan shug’ullangan, moddiy jihatdan muhtoj bir kishi sifatida ta’riflaydi. U asarni bitish uchun zamona hukmdorlaridan biror in’om olmaganini ochiq yozadi.

Sharq klassik tarixnavisligida asarlar odatda hukmdorlar buyurtmasiga ko’ra va ularga bag’ishlangan holda yozilgan bo’lsa, “Tarixi jahonnamoyi” xalqchil va shaxsiy xotira maqsadida yaratilgan. Aynan saroyga qaram bo’lmaslik muallifga tarixiy voqealarni, xususan, xonlikning ichki inqirozi va chor Rossiyasi istilosini xolis va tanqidiy ruhda yoritish imkonini bergan.

Garchi uning madrasa tahsili haqida aniq ma’lumot bo’lmasa-da, asarning kompozitsion qurilishi, qirqdan ortiq forsiy va turkiy manbalarni qiyosiy-tanqidiy tahlil qila olgani, tilidagi arabiy va forsiy istilohlar hamda poetik parchalar uning yetuk ma’rifatparvar ekanligini ko’rsatadi.

“Tarixi jahonnamoyi” asari ikki jilddan iborat bo’lib, o’zining qamrovi bo’yicha fundamental xarakterga ega:

Birinchi jild: Qadimgi davrlardan muallif yashagan davrgacha bo’lgan umumjahon tarixini o’z ichiga oladi. Ushbu jildning Rossiya Fanlar akademiyasi Osiyo muzeyiga qanday kelib qolgani to’g’risida akademik V.V. Bartold 1902-yilda ilk bor ilmiy axborot bergan. Bartold uni

“Tuhfatut tavorixi xoni” deb atagan bo’lsa-da, keyingi tadqiqotlar bu aynan “Tarixi jahonnamoyi” ning muallif dastxati (avtograf) ekanligini isbotladi.

Ikkinchi jild: Qo’qon xonligining tashkil topishidan to XIX asrning 60–70-yillarigacha bo’lgan davrni qamrab oladi. Bu jildning qimmati shundaki, muallif Umarxon (1810–1822) davridan to Xudoyorxon (1866–1875) hukmronligigacha bo’lgan deyarli yarim asrlik voqealarni shaxsiy kuzatishlari va bevosita guvohlar ko’rsatmalari asosida yozgan.

Chor Rossiyasi istilosiga munosabat

Muallif bosqinchilarni izchil ravishda “o’rus kofirlari”, “ahli kuffor”, “lain kofirlar”, “shaqovat ahli” va “farangi kofirlar” deb ataydi. Bu o’sha davr Turkiston jamiyatining istilochilarga nisbatan mafkuraviy va ijtimoiy munosabatini aks ettiruvchi muhim lingvistik ko’rsatkichdir.

Mintaqadagi Marka, Avliyoota (Taraz) va Yassi (Turkiston) qal’alalarining bosib olinishi batafsil bayon etilgan. Xususan, rus qo’shinlarining Marka qal’asini to’g’ridan-to’g’ri jang bilan ololmay, sapyorlik usuli bilan darvozani vayron qilgani, ya’ni texnik ustunlik va harbiy hiyladan foydalangani aniq ko’rsatilgan.

Ichki xiyonat va ma’muriy inqirozning fosh etilishi

Avaz Muhammad faqat dushman qiyofasini chizish bilan cheklanmay, Qo’qon xonligi ma’muriy-harbiy tizimidagi inqiroz, qo’rqoqlik va ichki xiyonatni ham fosh etadi. Bu jihat asarning xalqchil va xolis xarakterini belgilaydi:

Niyoz Ali (Avliyoota hokimi): Vaziyat og’irlashganda xalqni tashlab, o’z odamlari bilan Turkistonga qochgani uchun qoralanadi.

Nor Muhammad qo’shbegi (Toshkent hokimi): Chimkentda katta qo’shin bilan harakatsiz o’tirgani, Avliyoota mudofaachilariga yordam bermagani uchun muallif tomonidan ochiqchasiga “nomard” deb ataladi va qatl etilgani adolatli jazo sifatida ko’rsatiladi.

Mirzo Davlat (Turkiston hokimi): Mardonavor jang qilgan bo’lsa-da, shahar ichidagi “qallob va buzg’unchi” guruhlar ruslar bilan yashirin kelishuvga erishib, darvozani ochib bergani bayon etiladi. Bu fakt xonlikdagi ijtimoiy parokandalik darajasini ko’rsatuvchi muhim tarixiy dalildir.

Asarda saroy elitasining qochishiga qaramay, mahalliy aholining o’zini-o’zi mudofaa qilish harakati yuksak pafos bilan tasvirlangan. Hokimsiz qolgan shahar fuqarolari xotin va bolalari bilan birga uch kecha-kunduz ko’cha va bozorlarda dushman bilan o’ta og’ir to’qnashuvlar olib boradi. Muallif ushbu jangda 1 600 nafar musulmon shahid bo’lganini qayd etadi. Bu raqam chor ma’murlarining “kam talofatli harbiy yurishlar” haqidagi hisobotlarini inkor etib, istiloning haqiqiy qonli tabiatini ko’rsatadi.

Sharobxona mavzeidagi jang: taktik tahlil

Sultan Saidxon va Mulla Alimqul Amirlashkar boshchiligidagi milliy qo’shinning Sharobxona (Chimkent yaqinida) mavzeidagi qarshi hujumi asarda g’alabali voqea sifatida tahlil qilingan. Rus qo’shinlari arabalar, ot-tuya va yuklar yordamida o’ziga xos aylana istehkom hosil qilib, mudofaaga o’tishga majbur bo’ladi. Qo’qon askarlarining shijoati asarda “bahordagi chaqmoq qamishzorga urgandek” deb allegorik tasvirlanadi.

Jangning diplomatik natijasi ham diqqatga sazovor: rus qo’shinlari mag’lub bo’lib, omonlik so’raydi. Shartnomaga ko’ra, Rossiya tomondan 200 000 Rossiya tillosi miqdorida harbiy tovon talab qilingan va Rossiya bosib olingan Turkiston viloyatini qaytarib berishga rozi bo’lgan.

Jangda qipchoq urug'idan bo'lgan sarkarda Mingboy qo'shbegining yaralanib vafot etishi va shundan so'ng xonlik qo'shinlarining chekingani ham batafsil qayd etiladi.

Asarning ilmiy va tarixiy ahamiyati

"Tarixi jahonnamoyi" asari o'z davridagi an'anaviy saroy solnomalaridan tubdan farq qiladi. Agar saroy tarixchilari ko'pincha faqat xonlar g'alabalarini madh etish bilan cheklangan bo'lsa, Avaz Muhammad Attor vatanparvarlik tushunchasini muayyan hukmdor shaxsiga emas, balki Vatan tuprog'iga, millat fojiasiga va xalq ommasiga bog'laydi.

Asar sovet va chor Rossiyasi rasmiy tarixshunosligidagi "Turkistonning Rossiyaga progressiv va ixtiyoriy qo'shilishi" haqidagi siyosiy mifni butunlay rad etadi va jarayonning shafqatsiz harbiy okkupatsiya bo'lganini birlamchi manba sifatida isbotlaydi. Muallifning saroy doirasidan tashqaridaligi unga ichki elitaning xiyonati va layoqatsizligini ochiq tanqid qilish imkonini bergan.

Asarda xalq ommasining mudofaa harakatlari va vatanparvarlik tuyg'ulari sub'yektiv ritorika bilan emas, balki real qurbonlar (1 600 kishining shahidligi) va aniq harbiy harakatlar (Sharobxona jangi) misolida xalqchil fojia va qahramonlik kontekstida yoritilgan. Muallif ushbu solnomani 40 dan ortiq nufuzli tarixiy manbalardan foydalanib yaratgani uning ilmiy asoslarining qanchalik mustahkam ekanligini ko'rsatadi.

Xulosa.

Yirik tarixnavis Avaz Muhammad Attor Xo'qandiyning "Tarixi jahonnamoyi" asari shunchaki o'tmish voqealari bayoni emas, balki Turkiston xalqining ozodlik va istiqlol yo'lidagi manifestidir. 40 dan ortiq manbani tanqidiy tahlil qilib, o'z davrining jonli guvohliklari bilan boyitgan muallif kelajak avlod uchun haqiqiy vatanparvarlik maktabini qoldirdi. Undagi xalqimizning mardonavor kurashi va erksevarlik ruhi bugungi mustaqil O'zbekiston sharoitida yosh avlodni vatanparvarlik va yurt tuprog'iga sadoqat ruhida tarbiyalashda yuksak ilmiy va metodologik ahamiyatga egadir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Аваз Муҳаммад Аттор Ҳўқандий. ТАРИХИ ЖАҲОННАМОЙИ. Форс-тожик тилидан Шодмон Воҳид таржимаси
2. Аваз Муҳаммад Аттор Ҳўқандий. ТАРИХИ ЖАҲОННАМОЙИ. "Sharq yulduzi" jurnali, 8-son, 1991. 119-140-betlar.
3. https://kh-davron.uz/yangiliklar/avaz-muhammad-attor-xoqandiy-tarixi-jahonnamoyi.html
4. www.ziyouz.com kutubxonasi